



REGIONALE ONTWIKKELINGEN IN HET AANTAL POTENTIËLE HELPERS VAN OUDERE OUDEREN TUSSEN 1975-2040

Achtergrondstudie

Andries de Jong, Sjoerd Kooiker¹

29 maart 2018

¹ Andries de Jong is werkzaam bij het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), Sjoerd Kooiker is werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Met dank aan Corina Huisman (PBL) voor het maken van de kaartjes.

Colofon

Regionale ontwikkelingen in het aantal potentiële helpers van oudere ouderen tussen 1975 en 2040

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving

Den Haag, 2018

PBL-publicatienummer: 3238

Contact

Andries.deJong@pbl.nl

Auteurs

Andries de Jong (PBL)

Sjoerd Kooiker (SCP)

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: [Auteurs (2015), Rapporttitel, Den Haag: PBL].

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is voor alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Inhoud

Samenvatting	4
1 Inleiding	5
2 OOSR als indicator van het potentieel voor mantelzorg	6
3 Nationale en regionale trends	8
3.1 Trends in de OOSR voor Nederland	8
3.2 Trends in de OOSR voor provincies	9
3.3 Trends in de OOSR voor geselecteerde COROP gebieden	11
3.4 Trends in de OOSR voor gemeenten	13
4 Wat betekenen deze ontwikkelingen?	16
Literatuur	18

Samenvatting

De westerse wereld is gestaag aan het vergrijzen, waardoor het geven van informele zorg (zoals mantelzorg) in de toekomst een steeds belangrijker maatschappelijk probleem wordt. Om deze uitdaging in beeld te brengen, is de maatstaf Oldest Old Support Ratio (OOSR) ontwikkeld: het aantal mensen in de leeftijdsklasse 50 tot 75 gedeeld door het aantal mensen van 85 jaar en ouder. Deze maat geeft aan hoeveel mensen potentieel in staat zijn informele zorg te bieden aan één hoogbejaarde. In 1975 bedraagt het cijfer voor Nederland nog 30, maar hierna zet een sterke daling in waardoor het cijfer in 2015 terecht is gekomen op 15. In de toekomst gaat de gestage daling van de OOSR verder en zal in 2040 naar verwachting op een niveau van 6 belanden. Dit betekent dat er nu ruim twee keer zoveel potentiële zorgverleners voor elke 85-plusser beschikbaar zijn dan over ruim 20 jaar. Op regionaal niveau zijn er duidelijke verschillen, waardoor de problematiek van het geven van informele zorg in de ene regio meer prangend is dan in de andere regio. Zo wijkt de provincie Flevoland beduidend af de landelijke trend. Doordat hier relatief weinig ouderen wonen ligt de OOSR hier (vooral in het verleden veel) hoger dan landelijk. In de regio Groot-Amsterdam stijgt de OOSR in de toekomst gestaag boven het landelijk peil uit, als gevolg van de aantrekkingskracht van deze regio op jong volwassenen en migranten die op termijn de leeftijdsklasse 50 tot 75 instromen. Hier staat tegenover dat in de krimpregio's als Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen de OOSR juist onder het landelijk peil ligt. Op het regionaal niveau van gemeenten is er sprake van sterke contrasten: veel gemeenten aan de rand van Nederland kennen nu een beduidend lagere OOSR dan de grote steden, die vooral in de Randstad zijn gelegen. Hoewel in de toekomst overal de OOSR gaat dalen, blijven er in relatieve zin (als afwijking van het landelijk cijfer) aanzienlijke regionale verschillen bestaan. Het gaat daarbij vooral om gemeenten in plattelandsgebieden. Juist als overal weinig potentiële zorgverleners beschikbaar zijn voor de alleroudsten, dan kunnen kleine verschillen in de OOSR voor individuele ouderen het verschil betekenen tussen wel of geen informele zorg ontvangen. In ieder geval lijkt het waarschijnlijk dat in de toekomst een groter beroep op de 'jongere ouderen' zal worden gedaan dan nu reeds het geval is.

1 Inleiding

De westerse wereld is gestaag aan het vergrijzen, waardoor het bieden van zorg aan ouderen een steeds belangrijker maatschappelijk probleem wordt. Alle tekenen wijzen erop dat mantelzorg in de toekomst steeds belangrijker zal worden. Steeds meer mensen bereiken een hoge leeftijd en deze oudere ouderen blijven ook steeds langer een privé huishouden voeren. Demografen zijn in dit kader gewend te kijken naar de zogenaamde grijze druk: het aandeel ouderen van 65 jaar en ouder gerelateerd aan de bevolking van 20 jaar tot 65 jaar. Deze druk loopt in de toekomst sterk op: volgens de CBS bevolkingsprognose 2017 bedraagt deze druk in Nederland in 2018 32 procent en loopt het geleidelijk op tot 50 procent in 2040, om daarna weer ietsjes af te nemen tot 49 procent in 2060. Wat deze stijging kan betekenen voor de mantelzorg wordt echter niet duidelijk uit deze maatstaf, omdat de leeftijdsgrenzen niet corresponderen met de leeftijden van mantelzorggevers en -ontvangers. Als we afgaan op de gangbare leeftijdsverdeling, dan is het vaak zo dat de alleroudsten zorg en hulp krijgen van de iets jongere ouderen en vooral als de hulpontvangers alleenstaanden zijn. Mede om deze reden hebben Robine e.a. (2007) de zogenaamde 'Oldest-Old Support Ratio' (OOSR) ontwikkeld: het aantal mensen in de leeftijdsklasse 50 tot 75 jaar gedeeld door het aantal mensen van 85 jaar en ouder. Deze maat geeft informatie over het hoeveel mensen van 'middelbare' leeftijd potentieel in staat zijn om mantelzorg te bieden aan één hoogbejaarde.

Aan de hand van deze maatstaf kan de demografie helpen om te verkennen hoe het verlenen van mantelzorg er in de toekomst uit kan zien. Daarbij geldt dat er sprake is van regionale contrasten in de (potentiële) behoefte aan mantelzorg. In (krimp)regio's met relatief veel ouderen kan dit potentieel lager liggen dan groeiregio's (zoals de grote steden) waar relatief veel jongeren en weinig ouderen wonen. Om dit in kaart te brengen zijn in 2017 het SCP en het PBL een gezamenlijk onderzoeksproject gestart naar de regionaal demografische component in de mantelzorg van de toekomst. Het project kent meerdere fasen met als doel het opstellen van doorrekeningen over de aantallen gevers en ontvangers van mantelzorg op regionaal niveau voor de jaren 2020-2040. Hiermee wordt een eerdere vooruitberekening van het SCP uit 2009 geactualiseerd en uitgebreid (Sadiraj, et al., 2009).

Deze publicatie bevat de bevindingen van de eerste stap van dit onderzoeksproject. Het presenteert een verkenning van de regionale ontwikkeling van het demografisch potentieel voor het geven en ontvangen van mantelzorg, op basis van de eerder genoemde Oldest-Old Support Ratio (hierna afgekort als OOSR). Hierbij wordt zowel naar het verleden (vanaf 1975) als de toekomst (tot 2040) gekeken. De cijfers over het verleden zijn verkregen van het CBS, terwijl de cijfers over de toekomst zijn ontleend aan de PBL/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose van 2016. Op drie regionale niveaus (te weten gemeenten, COROP regio's en provincies) is de OOSR berekend, aan de hand van de bevolking ingedeeld in de twee betreffende leeftijdsgroepen (respectievelijk 50 tot 75 jaar en 85 jaar en ouder). Hierbij dient wel te worden bedacht dat in de praktijk het geven en ontvangen van mantelzorg niet zozeer wordt bepaald door administratieve grenzen, maar ook door de reistijd van verzorgers naar de ontvangers van zorg. In de volgende paragraaf wordt eerst ingegaan op onderbouwing van de OOSR als indicator van het potentieel voor mantelzorg, voordat gekeken wordt naar de regionale cijfers.

2 OOSR als indicator van het potentieel voor mantelzorg

De onderzoekers die de nieuwe indicator OOSR introduceerden, deden dat met het argument dat de gebruikelijke demografische driedeling in drie leeftijdsgroepen niet meer volstaat (Robine et al., 2007, p. 570). Hierbij staan personen tot 20 jaar voor de jongeren, personen van 20 tot 65 jaar voor de werkzame bevolking en personen van 65 jaar en ouder voor de ouderen. Het aandeel ouderen en de grijze druk geven voor de 21ste eeuw echter te weinig zicht op de actuele toename van het aantal kwetsbare ouderen. Om deze reden stellen ze een indeling van de bevolking in vier leeftijdscategorieën voor: 1) jong 2) werkzame leeftijden 3) jongere-ouderen en 4) oudere-ouderen. Ze merken daarbij op dat jongere-ouderen in toenemende mate bijdragen aan de langdurige zorg van de oudere-ouderen, vooral door het leveren van mantelzorg aan hun (schoon)ouders². Met name vrouwen van 50-74 jaar spelen hierin een belangrijke rol. Overigens blijft het voor deze bevolkingscategorie niet bij mantelzorg aldus de auteurs, aangezien ook andere verwanten om aandacht en hulp kunnen vragen, zoals kinderen en kleinkinderen³.

Bij de berekening van de OOSR wordt het aantal jongere-ouderen in de leeftijd van 50-74 jaar gerelateerd aan het aantal oudere-ouderen van 85 jaar en ouder, als indicator voor het potentieel aan mantelzorg. Deze definitie is natuurlijk beperkt, aangezien lang niet alle 50-74 jarigen mantelzorg zullen verlenen en lang niet alle 85-plussers van mantelzorg afhankelijk zullen zijn en andersom wat jongere ouderen hiervan wel gebruik kunnen maken. Wat zeggen de recente onderzoeken hierover? Het SCP heeft in 2017 het rapport 'Voor elkaar?' uitgebracht over de stand van zaken wat betreft het geven van mantelzorg anno 2016 (De Klerk et al., 2017; zie ook Sociaal Cultureel Planbureau 2017). Daaruit blijkt dat 61% van de gevers van mantelzorg tot de leeftijdscategorie 45-74 jaar behoren. Omwille van de vergelijkbaarheid met Robine en andere internationale studies hanteren we echter de groep 50-74, waartoe bijna 53% van de mantelzorgers behoren. Europees onderzoek uit 2014 laat vergelijkbare cijfers zien. Van de mantelzorgers in 20 Europese landen behoort 51% tot de categorie 50-74 jaar (Verbakel, et al., 2017)⁴. Van de intensieve mantelzorgers in het Europese onderzoek is 56% tussen de 50 en 75 jaar. Dat wat betreft het potentieel aan gevers van zorg in de leeftijd tussen 50 en 75 jaar. Daar komen de vrijwilligers in de zorg nog bij die voor een groot deel tussen de 55 en 75 jaar oud (namelijk 46%) (De Klerk et al., 2017).

Wat de potentiële ontvangers van mantelzorg betreft, zegt de hier besproken indicator vooral iets over de leeftijdscategorie waarin veel mensen een kwetsbare gezondheid hebben en vaak formele en/ of informele zorg gebruiken. Met het ouder worden neemt de prevalentie van kwetsbaarheid sterk toe. Onder zelfstandig wonende 65 plussers wordt bijna 11% tot de kwetsbare (internationale term is 'frailty') ouderen gerekend. Onder de 80-84 jarigen is het

² Ook in Nederland is mantelzorg geven aan ouders of schoonouders de meest voorkomende vorm van mantelzorg. Van de mantelzorgers in het SCP onderzoek uit 2016 is 42% een mantelzorger voor een (schoon)ouder.

³ Op dit moment is het al zo dat heel veel babyboomers veel tijd en geld investeren in hun kinderen en kleinkinderen. In Nederland bieden 57% van de grootmoeders een vorm van zorg aan kleinkinderen (zie Janta, 2014).

⁴ Leeftijdsgrenzen in dit onderzoek van 25 tot 75 jaar.

percentage ruim 15%, maar onder 85 plussers is ruim 26% kwetsbaar (Collard et al., 2012: figuur 1).

Uit het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat het hanteren van de leeftijdsgrens 50-74 jaar voor de gevers van mantelzorg en de leeftijdsgrens van 85 jaar of ouder voor de ontvangers ervan een geschikte keuze lijkt. Dit betekent dat met het kijken naar het aantal potentiële mantelzorgers per 85 plusser goed in kaart wordt gebracht hoe de mogelijkheid van mantelzorg geven en ontvangen zich tot elkaar verhouden. Ook is deze indicator zeer geschikt om ontwikkelingen in de tijd weer te geven. Bovendien is het verloop van deze indicator voor verschillende landen en werelddelen uitgerekend, zowel voor het verleden als de toekomst (Herrmann, Michel, Robine, 2010). Hierdoor kan worden nagegaan hoe Nederland zich verhoudt tot andere landen.

In het verleden was het demografisch potentieel voor de mantelzorgverlening heel groot. Wereldwijd bedroeg de gemiddelde waarde van de OOSR in 1950 nog 75,7. Dus toen waren er voor elke 85-plusser nog 76 potentiële mantelzorgverleners van 50-74 jaar in de bevolking. De afgelopen decennia is dat potentieel overal gaan dalen. De landen met de laagste waarden voor de OOSR van 10 tot 11 in 2010 zijn: Italië, Zweden, Guadeloupe, Japan, Zwitserland, Spanje en Noorwegen⁵. Hierbij staan Japan, Italië en Spanje bekend als de wereldwijde koplopers in de vergrijzing. De vooruitzichten voor 2050 zijn dat er wereldwijd een verdere daling optreedt, die in sommige landen heel ongunstig kan uitpakken. Naar verwachting daalt de OOSR in 17 landen naar onder de 5 in 2050, waarbij Japan met 3,1 het laagst scoort (Herrmann, Michel, Robine, 2010).

Het geven van mantelzorg kent naast de leeftijdscomponent ook een duidelijke geografische component. Blijkens het SCP rapport "Voor elkaar?" woont de meerderheid (59%) van de mantelzorgers dichtbij wat betreft reistijd; namelijk op maximaal tien minuten reistijd (de hulp aan huisgenoten inbegrepen, zie: De Klerk et al., 2017, p.78). In afstand heeft 54 procent van de 65 plussers met kinderen een kind binnen 5 km wonen en 73% binnen 20 km (Van der Pers en Mulder, 2012). Dit betekent dat in principe administratieve regio's een vrij goed beeld kunnen geven van het regionaal potentieel voor het geven en ontvangen van mantelzorg. Wel geldt dit op gemeentelijk niveau minder, aangezien bij een reistijd van tien minuten de kans groter is dat de gemeentegrens wordt overschreden dan de grens van de COROP-regio of de provincie.

Concluderend kan worden gesteld dat de OOSR als samenvattende indicator weliswaar geen compleet beeld kan geven van de geografische situatie van de mantelzorg in Nederland, maar wel geschikt is om een eerste indruk te geven van het regionaal demografisch potentieel voor een belangrijk deel van de mantelzorg in het licht van de toename van het aantal kwetsbare ouderen.

⁵ <http://www.prb.org/Publications/Articles/2010/oldestold2050.aspx>

3 Nationale en regionale trends

In deze paragraaf wordt ingegaan op de wijze waarop de OOSR zich op nationaal en diverse regionale niveaus in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld en hoe deze zich naar verwachting in de toekomst zal ontwikkelen. In het algemeen geldt dat er sprake is van een patroon in de OOSR dat zich over verleden, heden en toekomst als een lange golf door de tijd slingert. Hoewel dit geldt voor vrijwel elke regio, kan het niveau van de OOSR en het tempo van de veranderingen wel voor bepaalde regio's afwijken. Bij de bespreking hiervan, wordt ingezoomd op de verklaring van deze afwijkingen.

3.1 Trends in de OOSR voor Nederland

Figuur 1 geeft een beeld van de ontwikkeling van de OOSR in Nederland. In 1975 bedraagt het landelijk cijfer 30; ofwel voor elke 85-plusser zijn er demografische gezien 30 potentiële verzorgers te vinden onder de jongere ouderen. Hierna zet een vrij sterke daling van de OOSR in, waardoor deze in 1995 bijna is gehalveerd. Voor de verklaring van deze trend dient te worden gekeken naar de ontwikkeling van twee onderliggende leeftijdsgroepen, te weten de potentiële gevers van zorg en de potentiële ontvangers van zorg. In de afgelopen decennia nam in Nederland zowel de bevolking van 50 tot 75 jaar als het aantal 85-plussers toe. Het tempo van deze aanwas verschilde echter aanzienlijk tussen de twee groepen, in 1995 waren er ongeveer een kwart meer potentiële aanbieders van zorg dan in 1975, tegen ruim 2 keer zo veel potentiële ontvangers van zorg. De sterke groei van het potentieel aantal ontvangers van zorg hangt ten dele samen met de stijging van levensverwachting: van 74,5 jaar in 1975 naar 77,5 jaar in 1995 (bron: CBS Statline).

In de periode 1995 tot 2015 sloeg de dalende trend in de OOSR echter om: eerst een lichte stijging gevolgd door een lichte daling. De verklaring hiervoor is dat de bevolking van 50 tot 75 jaar in deze periode vrij sterk toenam, als gevolg van de instroom van de naoorlogse geboortegolf in deze leeftijdsklasse. Dit leidde tot een toename van de jongere-ouderen met rond 50 procent in deze periode, tegen een toename van rond 70 procent voor de oudere-ouderen. Dit betekent dat de naoorlogse geboortegolfgeneratie zodoende dempend werkte op de (lange termijn) dalende trend in de OOSR. Hierdoor komt de OOSR in 2015 uit op 15; precies de helft van de waarde in 1975.

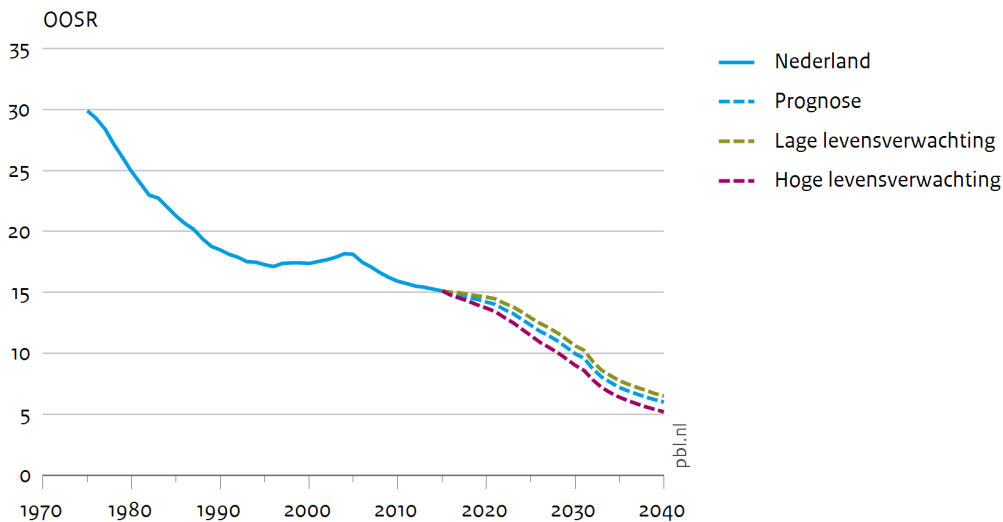
In de toekomst gaat de gestage daling van de OOSR verder voort, en belandt in 2040 naar verwachting op een niveau van 6. Dit betekent dat er nu rond 2,5 keer zoveel potentiële zorgverleners voor elke 85-plusser beschikbaar zijn dan over ruim 20 jaar. De daling van de OOSR in de toekomst wordt veroorzaakt doordat het aantal potentiële aanbieders van zorg in de nabije toekomst gaat dalen, terwijl het aantal potentiële ontvangers van zorg verder stijgt. De naoorlogse geboortegolf speelt bij deze ontwikkeling wederom een belangrijke rol: vanaf de twintiger jaren stromen ze geleidelijk uit de categorie jongere-ouderen en in de dertiger jaren stromen ze geleidelijk de categorie oudere-ouderen binnen.

Onzekerheid

De daling van de OOSR naar 6 in 2040 is natuurlijk met onzekerheid omgeven. De onzekerheid over bevolkingsontwikkelingen in het algemeen wordt veroorzaakt door geboorte, sterfte en vooral de buitenlandse migratie. De onzekerheid in de geboorte beïnvloedt vooral de leeftijdsopbouw op jonge leeftijden, terwijl de onzekerheid in de buitenlandse migratie vooral effect heeft op het aantal jong volwassenen (tussen de 20 en 40 jaar). Pas na vele decennia werkt deze onzekerheid door op de jongere en oudere-ouderen. Voor sterfte ligt het duidelijk anders: bij een sterkere stijging van de levensverwachting dan in de huidige CBS prognose wordt verondersteld, zullen er na enkele decennia vooral meer oudere-ouderen zijn en bij trage stijging juist minder oudere-ouderen. Om zicht te krijgen op de onzekerheid rond de waarde van 6 in 2040 zijn er twee varianten van de stijging van de levensverwachting doorgerekend. Hiertoe zijn de hoge en lage variant van de ontwikkeling van de levensverwachting van de CBS nationale bevolkingsprognose gebruikt; deze worden in de zogenaamde stochastische prognose gebruikt voor het opstellen van prognose-intervallen. De bandbreedte tussen de hoge en lage variant geeft hierbij de prognose van het interval weer, waartussen de uiteindelijke levensverwachting zich met een kans van twee op drie binnen zal bewegen. Bij een sterke stijging van de levensverwachting, komt de OOSR uiteindelijk uit op 5,2 in 2040 tegen 6 volgens de prognose. De lagere waarde wordt veroorzaakt doordat het aantal oudere ouderen sterker stijgt dan het aantal jongere ouderen, vergeleken met de toenames volgens de prognose. Bij een minder sterke stijging van de levensverwachting komt de OOSR juist hoger uit, met een waarde van 6,5 in 2040. Dit betekent dat de bandbreedte in 2040 uitkomt op rond 1,5. In het licht van een daling van de OOSR van rond 9 punten tussen 2015 en 2040 volgens de prognose, lijkt deze bandbreedte vrij gering.

Figuur 1

Waargenomen en verwachte (volgens CBS bevolkingsprognose en twee varianten) ontwikkeling van Oldest Old Support Ratio



Bron: CBS, bewerking PBL

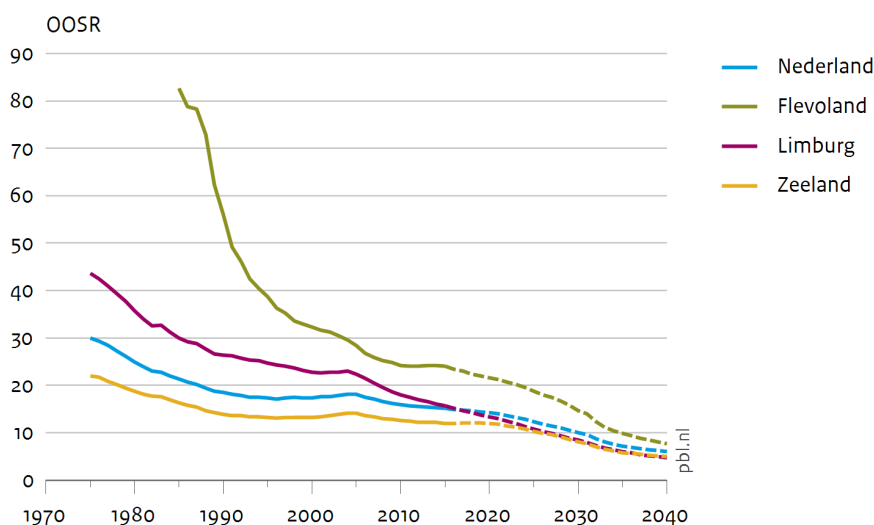
3.2 Trends in de OOSR voor provincies

Figuur 2 geeft een beeld van de ontwikkeling van de OOSR in Nederland en enkele geselecteerde provincies voor de periode 1975 tot 2040. Voor een aantal provincies geldt dat de trend in de OOSR vrijwel parallel loopt met die voor Nederland als geheel; het gaat daarbij om Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland. De ontwikkeling

van de OOSR van de provincie Flevoland wijkt echter sterk af van de landelijke trend. Het niveau is in 1985 (het jaar waarin deze provincie bij wet is ingesteld) nog extreem hoog met 83. Hierna zet tot de eeuwwisseling een zeer sterke daling in. In de nieuwe eeuw ging de daling weliswaar verder, maar in een veel rustiger tempo. De sterke daling valt te verklaren uit de atypische bevolkingsontwikkeling van de nog jonge provincie. In de jaren tachtig bestond de bevolking voornamelijk uit pioniers die zich vestigden in de polders die uit de Zuiderzee waren gewonnen. De vruchtbaarheid lag zeer hoog, waardoor de bevolking in de beginjaren vooral bestond uit jonge gezinnen, terwijl ouderen schaars waren. Langzamerhand kwamen de pioniers op leeftijd en werd de bovenkant van de bevolkingspiramide van Flevoland geleidelijk opgevuld. Met een niveau van 24 is de OOSR in 2015 nog ongeveer de helft hoger dan die van Nederland. In de toekomst gaat de daling van de OOSR in Flevoland weer verder. De bevolkingspiramide van deze provincie gaat steeds meer op die van Nederland lijken, hoewel de OOSR met 7,6 in 2040 nog steeds wat hoger ligt dan het landelijk peil. Ook de zuidelijke provincies, vooral Limburg en in wat mindere mate Noord-Brabant, kennen een afwijkende ontwikkeling. Deze van oudsher katholieke provincies kenden in het verleden een hoge (huwelijks)vruchtbaarheid en dat leidde in 1975 nog tot een relatief groot aandeel van 50 tot 75 jarigen in de bevolking en hiermee tot een hoge OOSR. Tijden veranderen en juist in deze provincies ging de vruchtbaarheid in een snel tempo dalen, waardoor Limburg tegenwoordig juist de laagste vruchtbaarheid kent van Nederland. Dit leidde ertoe dat het verschil van de OOSR van Limburg en Noord-Brabant met Nederland snel kleiner werd en in 2015 vrijwel geheel is verdwenen. In de toekomst verloopt de ontwikkeling van de OOSR van Noord-Brabant vrijwel in pas met die van Nederland, terwijl die van Limburg hier wat onder duikt. In Zeeland, en in wat mindere mate ook in Groningen en Friesland, lag de OOSR in de afgelopen decennia beduidend lager dan die van Nederland als geheel. De verklaring moet gezocht worden in de hogere levensverwachting in deze provincies, waardoor er relatief veel ouderen in deze provincies woonden. Ook het vertrek van jongeren en gezinnen uit deze provincies in het verleden zal een rol hebben gespeeld, aangezien hierdoor de opvulling van de categorie jonger-ouderen werd afgezwakt. In de toekomst wordt het gat van Zeeland met Nederland geleidelijk aan wat kleiner. Voor Friesland en Groningen geldt dat er vrijwel geen verschil is met de ontwikkeling van Nederland.

Figuur 2

Waargenomen en verwachte (volgens PBL/CBS regionale bevolkingsprognose) ontwikkeling van Oldest Old Support Ratio in enkele provincies



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

Conclusie

In de vorige eeuw week de OOSR van bepaalde provincies nog duidelijk af van die van Nederland. Echter, vanaf 1975 was er wel sprake van een convergentietendens, die na de eeuwwisseling verder ging. Nu bestaan er bij enkele provincies, zoals Flevoland en Zeeland, nog steeds duidelijke regionale verschillen in de OOSR. In de toekomst gaat de nationaal dalende trend in de OOSR gepaard met een verdere convergentietendens, waardoor de provinciale verschillen in de toekomst nog kleiner worden.

3.3 Trends in de OOSR voor geselecteerde COROP gebieden

Ook voor de meeste COROP gebieden geldt dat de trend in de OOSR in het algemeen sterk lijkt op de landelijke trend. Toch zijn er wel COROP gebieden die er duidelijk uitspringen. In figuur 3 wordt dit voor enkele geselecteerde regio's getoond.

Krimpregio's

Zowel Zuid-Limburg als Zeeuws-Vlaanderen en Oost Groningen staan bekend als krimpregio's. Toch bestaan er sterke verschillen in het niveau en het verloop van de OOSR. In Zuid-Limburg vindt de grootste demografische verandering plaats. De OOSR gaat van 48, de hoogste waarde in 1975 als we Flevoland even buiten beschouwing laten, naar 4,5 en daarmee de laagste waarde in 2040. Voor het verleden kan de regio Zuid-Limburg worden beschouwd als het schoolvoorbeeld van het kinderrijke katholieke zuiden, terwijl het nu en voor de toekomst model staat voor de laagste vruchtbaarheid en de sterkste vergrijzing in Nederland.

In het krimpgebied Zeeuws-Vlaanderen loopt de curve van de OOSR heel anders. In 1975 ligt het niveau veel lager dan in Nederland en na een sterke daling wordt in 1988 al de waarde van 15 bereikt; dit is de waarde die Nederland nu pas heeft bereikt. Dit geeft aan dat Zeeuw-Vlaanderen al vrij vroeg een hoge 'dubbele vergrijzing' kent, ofwel een populatie met relatief veel mensen van 85 jaar en ouder. Deze afwijking van de leeftijdsopbouw en daardoor een beduidend lagere OOSR van Zeeuws-Vlaanderen ten opzichte van Nederland blijft lang intact; pas de laatste tien jaar begint het geleidelijk af te nemen. Ook in de toekomst blijft de OOSR van Zeeuws-Vlaanderen nog lang aanzienlijk onder het landelijk cijfer, met een waarde van 4,6 in 2040.

De krimpregio Oost Groningen kent een OOSR die net als Zeeuws-Vlaanderen in eerste instantie duidelijk onder het landelijk gemiddelde ligt. Echter na de eeuwwisseling zet een ontwikkeling in die het gat met het landelijk cijfer geleidelijk doet verdwijnen, waardoor het niveau in 2015 vrijwel gelijk is geworden als het landelijk cijfers. Ook in toekomst verloopt de ontwikkeling van Oost-Groningen in de pas met de landelijke trend.

De regio Twente kende, net als de regio Zuid-Limburg, vroeger een relatief hoge vruchtbaarheid en als exponent hiervan ligt de OOSR nog vrij lang boven het landelijk cijfer. Echter ook hier zette een ontwikkeling naar het landelijk gemiddelde in en wordt in 2015 vrijwel het niveau van Nederland bereikt. Ook in deze regio loopt de ontwikkeling van de OOSR in de toekomst vrijwel gelijk op met die van Nederland.

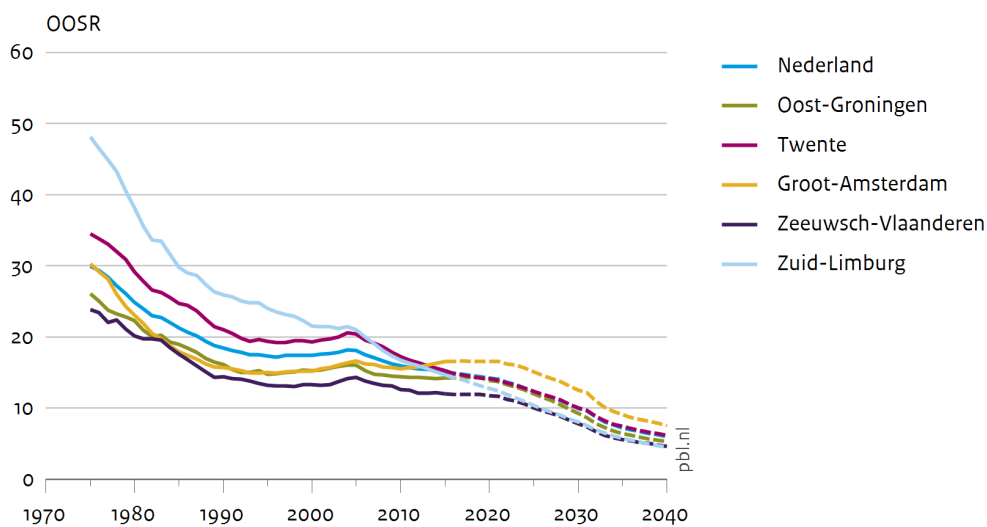
Groeiregio's

De regio Groot-Amsterdam kan worden gekenschetst als een sterk verstedelijkt gebied. In 1975 was de OOSR vrijwel gelijk met het landelijk cijfer. Hierna daalde de OOSR in deze regio echter veel sterker dan landelijk het geval was. Deze daling hing samen met een bevolkingsdaling tot eind jaren tachtig als gevolg van de suburbanisatie van gezinnen naar

omliggende groeikernen. Hierna won de grote stad (met Amsterdam voorop) weer aan populariteit en ging de regio weer groeien, wat ook tot uitdrukking kwam in een oplopende OOSR. Nu is de OOSR van Groot-Amsterdam (met 16,5) iets hoger dan die van Nederland. In de toekomst gaat de OOSR eerst licht stijgen om vervolgens te gaan dalen. Hierdoor blijft de OOSR van Groot-Amsterdam in de toekomst duidelijk boven het niveau van Nederland liggen. Dit niveauverschil valt te verklaren uit een groter aandeel van jongere-ouderen, wat op haar beurt weer samenhangt met de aantrekkingskracht van deze regio (en in het bijzonder van Amsterdam) op immigranten en jongeren (die na afstuderen in de stad blijven wonen) en op termijn in de leeftijdsklasse 50-74 jaar instromen.

Figuur 3

Waargenomen en verwachte (volgens PBL/CBS regionale bevolkingsprognose) ontwikkeling van Oldest Old Support Ratio in enkele COROP-regio's



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

De regio Groot Rijnmond kent wat betreft het verleden een patroon dat sterk lijkt op dat van Groot-Amsterdam. Echter in de toekomst is de ontwikkeling van de OOSR van Groot-Rijnmond vrijwel gelijk met die van Nederland. In andere sterk verstedelijkte regio's als de agglomeratie Haarlem en de agglomeratie 's-Gravenhage ligt de OOSR in het laatste kwart van de vorige eeuw duidelijk onder het landelijk niveau. Ook hier stijgt de OOSR na de eeuwwisseling, waardoor het gat met Nederland geleidelijk verdamppt. In de toekomst ligt de ontwikkeling van de OOSR in deze twee regio's vrijwel in het spoor van de landelijke trend.

Conclusie

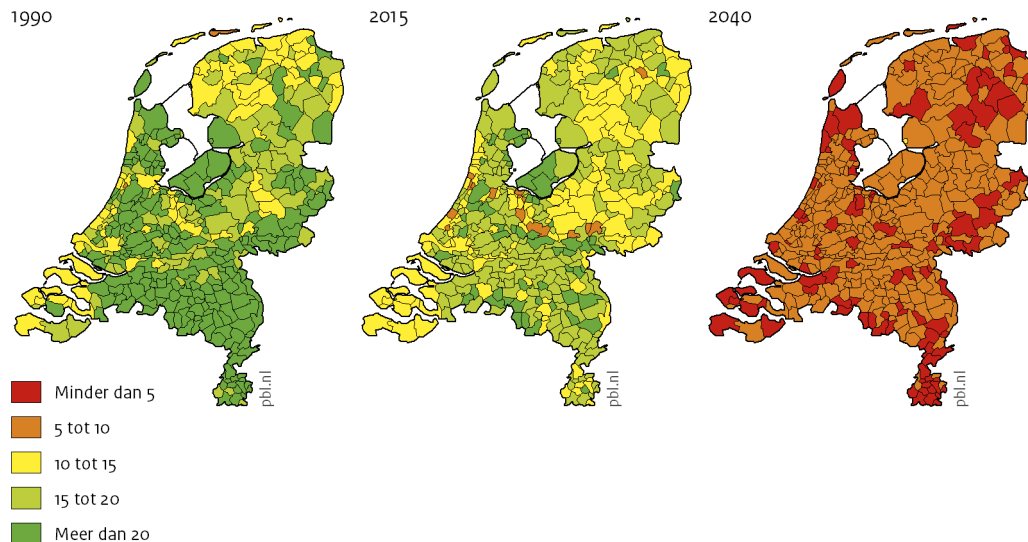
De regionale contrasten in de OOSR zijn op het niveau van COROP gebieden wat groter zijn dan op het niveau van provincies. Ook hier is er sprake van een convergentietendens, waardoor de onderlinge verschillen nu veel kleiner zijn dan in het verleden. In de toekomst zet dit door en worden de regionale verschillen in het algemeen nog kleiner. De sterk verstedelijkte COROP regio's Groot-Amsterdam en Groot Rijnmond kennen in het verleden een wat afwijkende trend ten opzichte van de landelijke ontwikkeling: eerst een sterkere daling van de OOSR gevolgd door een lichte stijging na de eeuwwisseling. De regio Groot-Amsterdam valt wat de toekomstige trend op doordat de OOSR permanent boven de nationale trend uitkomt.

3.4 Trends in de OOSR voor gemeenten

De ontwikkeling van de OOSR op het niveau van gemeenten wordt in beeld gebracht aan de hand van kaarten voor de jaren 1990, 2015 en 2040.

Figuur 4

Oldest old support ratio per gemeente



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

Figuur 4 laat zien dat de OOSR in 1990 in bijna geheel Nederland nog waarden kent van boven de 10. Dit betekent dat per 85 plusser in dezelfde gemeente dan bijna overal nog 10 of meer 50-74 jarigen zijn die hulp zouden kunnen verlenen. Het kaartbeeld laat een duidelijke regionale divergentie zien: de OOSR ligt vrij laag in de meeste gemeenten in de meer perifeer gelegen provincies Zeeland, Friesland en Groningen. Dit komt doordat de vergrijzing hier destijds al wat sterker was dan in de rest van het land. Hier staat tegenover dat in het merendeel van de gemeenten in de provincies Noord-Brabant en Limburg de OOSR juist vrij hoog ligt. Ook in Flevoland, de Achterhoek en Twente ligt de OOSR vrij hoog. Al deze regio's kenden in het (verre) verleden een hoge vruchtbaarheid en daardoor anno 1990 nog relatief veel jongere-ouderen.

In 2015 zien we dat vrijwel overal een daling is opgetreden. De zorg kan mogelijk al onder druk komen in (de oranje gekleurde) gemeenten met een OOSR van tussen de 5 en 10. In de rijkere vergrijsde gemeenten als Laren, Haren, Wassenaar, Bloemendaal, Rozendaal, Heemstede en De Bilt is de OOSR dan al laag. Minder dan tien procent van de gemeenten kent een cijfer van boven de 20; hiertoe behoren groeigemeenten binnen maar ook buiten de Randstad zoals Almere en Nieuwegein en diverse gemeenten met een protestants-christelijke signatuur zoals Urk, Bunschoten en Renswoude.

In 2040 lijkt de mantelzorg nog meer onder druk te komen: in het kaartbeeld overheersen oranje en rood ten teken dat de OOSR in de betreffende gemeenten respectievelijk onder de 10 en onder de 5 gaat dalen. Veel krimpgemeenten, gelegen aan de randen van Nederland, zijn rood gekleurd. In rond 15 procent van de gemeenten komt de OOSR in 2040 naar verwachting lager uit dan 4,5. Het zijn vooral gemeenten (met meerdere kleinere dorpen) in plattelandsgebieden buiten de Randstad zoals Vaals, Aa en Hunze, Berkelland, Rozendaal, Sluis, Westerveld en Gulpen-Wittem. In het westen van het land behoren Bergen (N.H.) en

Wijdmeren (Loosdrecht en omgeving) hier ook toe. Als enige grotere stad staat Maastricht ook in het rijtje.

Ook rond 15 procent van de gemeenten kent een relatief hoge OOSR van 6,5 of meer in 2040. Hierbij gaat het onder meer om de vier grote steden, diverse middelgrote steden als Zwolle, Amersfoort en Zaanstad, om gemeentes met een protestant-christelijke signatuur als Urk, Bunschoten, Katwijk en Staphorst en om groeigemeenten als Almere, Houten en Lansingerland.

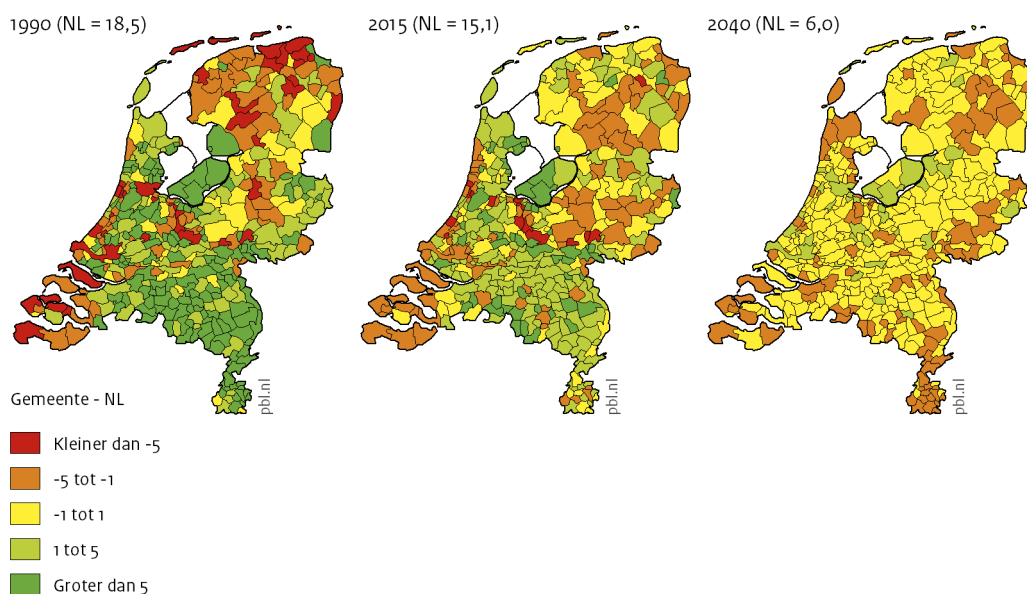
Regionale verschillen ten opzichte van het landelijk cijfer

Uit de bovenstaande kaarten is het duidelijk geworden dat de OOSR vrijwel overal in Nederland in de afgelopen 25 jaar is gedaald en in de komende 25 jaar verder zal dalen. Hieruit wordt echter niet zichtbaar of dit ook gepaard gaat met kleinere dan wel grotere verschillen tussen gemeenten. Om deze reden wordt in het navolgende ingegaan op de gemeentelijke verschillen ten opzichte van het landelijk cijfer.

In figuur 5 wordt ingezoomd op de regionale contrasten aan de hand van de absolute afwijkingen van de gemeentelijke OOSR ten opzichte van het landelijk cijfer. Figuur 4 laat zien dat voor bijna alle gemeenten de absolute afwijkingen in de loop der tijd kleiner worden. In 2040 overheerst de kleur geel en dat geeft aan dat de OOSR zich tussen 5 en 7 bevindt. De kaart van 1990 kent vooral gemeenten met een rode dan wel groene kleur, die staan voor een (respectievelijk negatieve en positieve) afwijking van meer dan 5 punten ten opzichte van het landelijk cijfer. De gemeenten met een rode kleur vinden we vooral aan de uiterste randen van Nederland. Opvallend is de kleurwisseling in de loop der tijd in veel gemeenten in de provincies Noord-Brabant en Limburg en de regio's Achterhoek en Twente. In 1990 kennen de meeste gemeenten in deze regio's nog een hoog demografisch potentieel, waarbij de kleur groen aangeeft dat hier relatief veel jonge-ouderen zijn om hulp te kunnen geven aan oudere-ouderen. In 2040 zijn deze gemeenten verschoten van kleur en verschillende gemeenten zijn oranje gekleurd om aan te geven dat ze juist een grote negatieve afwijking (-5 tot -1) ten opzichte van het landelijk peil kennen. Deze gemeenten hadden vroeger dus een groot potentieel voor informele hulp en kennen in de toekomst juist een gering potentieel.

Figuur 5

Absolute afwijking van oldest old support ratio per gemeente ten opzichte van landelijk cijfer



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

Figuur 6 brengt de regionale afwijkingen nog eens indringender in beeld aan de hand van de relatieve afwijkingen; hierbij is de absolute afwijking uitgedrukt als percentage ten opzichte van het landelijk cijfer. In figuur 5 lijkt het nog dat in 2040 de regionale verschillen over het algemeen klein zijn, aangezien het merendeel van de gemeenten afwijkingen ten opzichte van de landelijke OOSR kent van ongeveer 1 punt (boven of onder het landelijk cijfer). Echter, in een situatie van een zeer lage OOSR worden kleine verschillen ten opzichte van het landelijk cijfer veel belangrijker. Voor een zorg behoevende oudere kan dit het verschil betekenen tussen wel of geen zorg ontvangen.

Figuur 6 laat zien dat diverse rood gekleurde gemeenten in Zeeland, Groningen, Friesland en Drenthe in 1990 en 2015 al vrij sterke relatieve afwijkingen kennen in de OOSR. In 2040 breidt het aantal rood gekleurde gemeenten in deze gebieden nog beduidend uit. Hier komt nog bij dat diverse gemeenten in Noord-Brabant, vrijwel alle gemeenten in Limburg, verschillende gemeenten in de Achterhoek, Twente en de kop van Noord-Holland dan ook in de gevarezone zijn beland. Bovendien geldt dat ook her en der in het Groene Hart van de Randstad de potentie voor mantelzorg beduidend achteruit gaat. Terwijl kaart 5 op basis van de absolute verschillen ten opzichte van het landelijk cijfer nog leek te wijzen op afnemende regionale verschillen, laat kaart 6 op basis van de relatieve verschillen zien dat er in de tijd juist sprake is van toenemende regionale verschillen!

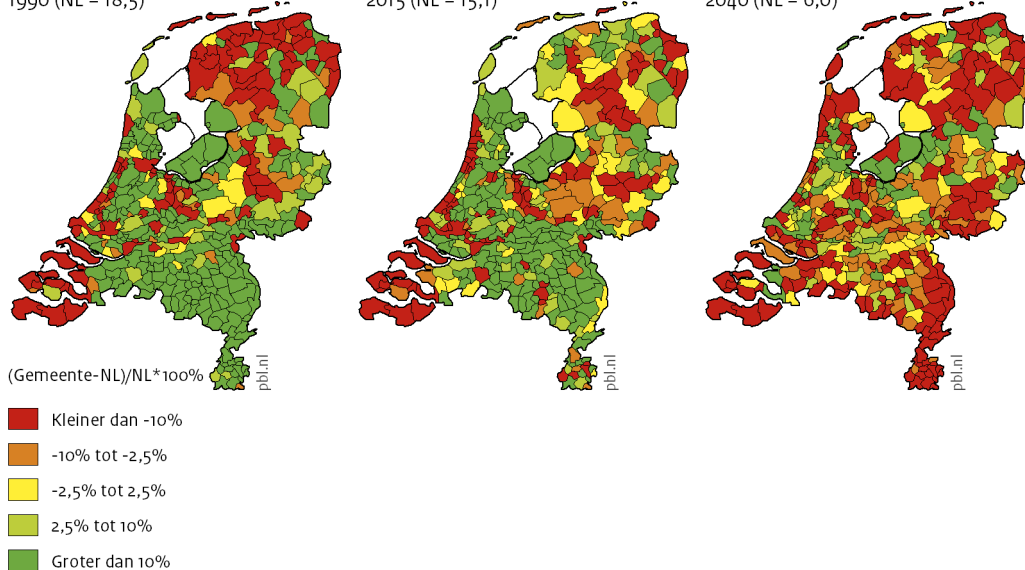
Figuur 6

Relatieve afwijking van oldest old support ratio ten opzichte van landelijk cijfer

1990 (NL = 18,5)

2015 (NL = 15,1)

2040 (NL = 6,0)



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

4 Wat betekenen deze ontwikkelingen?

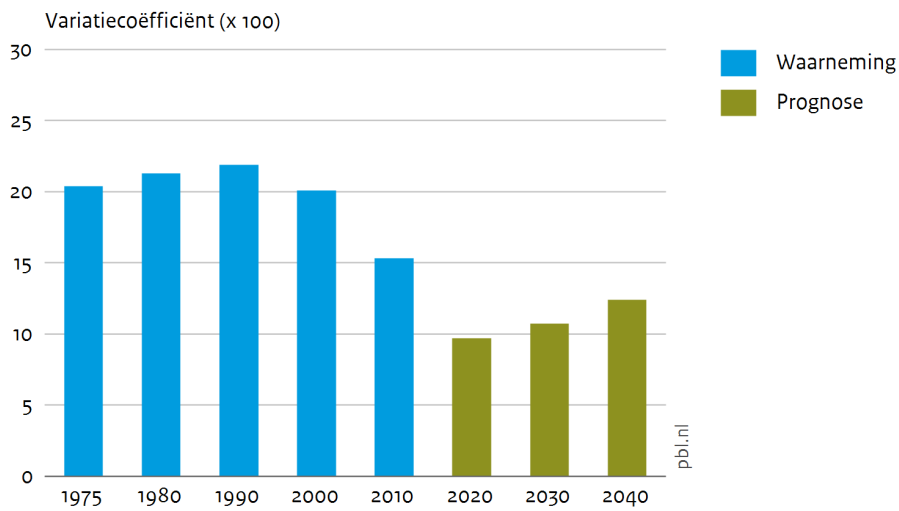
De ontwikkeling van de Oldest Old Support Ratio (OOSR) in de afgelopen veertig jaar laat zien dat ook in de tijd dat er niet werd gesproken over de participatiesamenleving, het potentieel van jonge ouderen die zich wellicht willen en kunnen inzetten voor oude ouderen heel groot was. Overal in Nederland was er demografisch gesproken ruimschoots genoeg potentieel voor het geven van informele hulp. In de jaren zeventig van de vorige eeuw maakte het daarom niet veel uit of die ratio in de ene regio bijvoorbeeld 20 en de andere regio bijvoorbeeld 30 was. De OOSR daalde wel sterk in de jaren zeventig en tachtig. In de jaren negentig is er sprake van een langzamere daling die nog niet verontrustend overkomt en nog tot 2020 aanhoudt. Het lijkt erop dat er nu en in de komende paar jaar nog genoeg 'jongere ouderen' zijn om de 'oudere oudere' als mantelzorger bij te staan. Dit geldt nu weliswaar nog voor alle regio's, maar toch naderen enkele sterk vergrijsde gemeenten een situatie waarop de mantelzorg in het gedrang kan gaan komen.

Op de langere termijn gaat de OOSR overal weer sterk dalen. In grote delen van Nederland en met name aan de randen van het land lijkt het potentieel voor mantelzorg van jongere ouderen aan oudere-ouderen tegen 2040 sterk onder druk komen te staan.

De gemeentelijke kaartbeelden van de OSSR (zie wederom figuur 5) tonen voor het verleden grotere contrasten (in de kleuren) dan die van de toekomst. Dit suggereert dat de verschillen in het verleden veel groter waren dan ze straks in de toekomst zullen zijn, ofwel dat er in de tijd sprake is van een convergentie op regionaal niveau. Op het niveau van COROP-regio's is nagegaan of deze veronderstelling juist is, aan de hand van de variatiecoëfficiënt. Deze statistische maat geeft de relatieve spreiding weer en corrigeert voor de veranderende waarden van het gemiddelde (in meer technische termen: de standaarddeviatie gedeeld door het gemiddelde). Vermenigvuldigt met 100 geeft deze maat de percentuele afwijking van de spreiding ten opzichte van het gemiddelde weer. Figuur 7 laat ontwikkeling in de tijd van de variatiecoëfficiënt zien, waarbij de 'uitbijter' Flevoland is verwijderd uit de berekening. Tussen 1975 en 1990 is er sprake van een lichte divergentie gevolgd door een sterke convergentie tussen 2000 en 2020, terwijl hierna weer sprake is van een lichte divergentie. Indien we 2040 vergelijken met 1990 is er op basis van de variatiecoëfficiënt sprake van bijna een halvering van de regionale verschillen. Betekent dit dan ook meteen dat de regionale verschillen minder belangrijk zijn, wat betreft het potentieel voor de mantelzorg? Dat is maar zeer de vraag. Aangezien het aantal potentiële gevers in 2040 veel lager is dan nu en het verleden, kan worden gezegd dat nu en in het verleden het steeds is gegaan om het verdelen van relatieve rijkdom, terwijl in de toekomst steeds meer zal gaan om het verdelen van relatieve schaarste. Indien het wel of niet ontvangen van mantelzorg sterk wordt bepaald door kleine regionale verschillen in de OOSR (zoals in 2040 het geval kan zijn), dan is dat voor de ontvanger van mantelzorg waarschijnlijk veel belangrijker dan de keuzemogelijkheid uit 20 dan wel 30 potentiële informele helpers (zoals vroeger het geval was). In de volgende fase van dit project waarin ramingen voor mantelzorg geven en ontvangen worden opgesteld voor de periode 2020-2040, wordt opnieuw gekeken naar de verschillen tussen regio's. Hierbij zal de vraag of regionale verschillen kleiner dan wel groter worden, wederom een belangrijke rol spelen.

Figuur 7

Variatiecoëfficiënt van Oldest Old Support Ratio voor 39 COROP-regio's (exclusief Flevoland)



Bron: CBS en PBL/CBS, bewerking PBL

Wat betekenen de geschetste demografische trends in de toekomst voor de praktische invulling van de zorg? Er is een grote kans dat het beroep op de jongere-ouderen om mantelzorg te bieden aan de oudere ouderen zal toenemen. Daarbij komt ook nog dat het waarschijnlijk is dat de jongere-ouderen in de toekomst ook aan andere taken meer tijd moeten besteden, denk bijvoorbeeld aan het steeds langer moeten blijven werken tot het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, meer vrijwilligerswerk moeten verrichten en het vaker zorgen voor kleinkinderen indien hun ouders langer en (vooral de moeders) vaker full-time gaan werken. De jongere ouderen worden derhalve steeds vaker geconfronteerd met elkaar concurrerende vormen van tijdsbesteding, waardoor het geven van mantelzorg als extra belastend kan worden ervaren en hierdoor in het gedrang kan gaan komen. Waar vorige generaties al met zestig jaar een stapje terug konden doen, zal aan de toekomstige, steeds langer doorwerkende zestigers hard worden getrokken. Het zou verstandig zijn om de discussie over de betekenis hiervan voor de samenleving nu reeds te voeren.

Meer cijfermatige gegevens over de ontwikkeling van de Oldest Old Support Ratio is te vinden op de website van de regionale bevolkingsprognose van het Planbureau voor de Leefomgeving: <http://www.pbl.nl/themasites/regionale-bevolkingsprognose>

Literatuur

- Collard, R.M., H. Boter, R.A. Schoevers, R.C. Oude Voshaar (2012). Prevalence of Frailty in Community-Dwelling Older Persons: A Systematic Review, *Journal of the American Geriatrics Society* volume 60 issue 8, pp. 1487-1492.
- Hermann, F.R., J.P. Michel, J.M. Robine (2010). Worldwide decline in the Oldest old support ratio, *European Geriatric Medicine* nr. 1, pp. 3-8.
- Janta, Barbara (2014). Caring for children in Europe: how childcare, parental leave and flexible working arrangements interact in Europe. Policy brief, European Commission.
- Klerk, de Mirjam, Alice de Boer, Inger Plaisier en Peggy Schyns (2017). Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pers, Marieke van der., Clara H. Mulder (2013). The regional dimension of intergenerational proximity in the Netherlands. In : *Population Space and Place*. Jrg. 19, pp. 505-521.
- Robine, Jean-Marie, Jean-Pierre Michel, and Francois R. Hermann (2007). "Who Will Care for the Oldest People in Our Aging Society?", *BMJ* 334, pp. 570-571.
- Sadiraj, K., Timmermans, J. Ras, M en A. de Boer. (2009) De toekomst van de mantelzorg. Den Haag. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2017). Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016. <http://digitaal.scp.nl/zorgenondersteuning2016>.
- Verbakel, Ellen, Stian Tamlagsrønning, Lizzy Winstone, Erlend L. Fjær, Terje A. Eikemo (2017). Informal care in Europe: findings from the European Social Survey (2014) special module on the social determinants of health. In: *European Journal of Public Health*. Jrg. 27(suppl_1), pp. 90-95.